

AZ ERDÉLYI „FALUIRODALOM“ FEJŐDÉSE A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XX. SZÁZAD ELEJÉN

EGYED ÁKOS

Nehéz volna ellentmondani annak az immár általánossá váló nézetnek, mely szerint a történetírás várt megújítása a helytörténeti kutatások eredményes művelésétől függ. Élesebben fogalmazva, sokan vallják: helytörténet nélkül nincs történetírás, s ez nem csak vélemény, óhaj, de egyben program is lehet. Mindennek a helyi kutatások ösztönzésében játszott szerepe nyilvánvaló. Mégis tévednénk, ha észre nem vennők, hogy a helytörténeti tevékenység fonala újrafelvételének indítékai mai valóságunkban gyökereznek; növekvőben van az érdeklődés a szülőföld múltja és jelene iránt. A rohamosan fejlődő urbanizáció, vidékek és országrészek, falvak és városok történelmi „couleur locale“-jának állandó fakulása is sokakat indít a múltban való bűvárkodásra. Ezen a téren az utóbbi években biztató eredmények születtek. Ez annál örvedetesebb, mivel — amennyiben reális értékekről van szó — a helytörténet a fentti értelemben vett kettős szolgálatot teljesít: előmozdíthatja a történetírás fejlődését s ugyanakkor a szédesedő olvasótábor önmegismerését.

Közismert azonban, hogy a helytörténet iránt támasztott igények napról-napra fokozódnak: a kutatásnak számolnia kell a korszerűség, maiság eléggé nem hangsúlyozható követelményével, ami viszont feltételezi a helytörténeti tevékenység és az általános történetírás kapcsolatát, az utóbbi legújabb eredményeinek hasznosítását.

Felmerülhet az a kérdés, hogy a korszerűség igénylésével nincsen-e ellentétben a helyi kutatások előzményeinek, múltjának számbavétele? Úgy gondoljuk, hogy erre a kérdésre nemmel kell felelnünk, hiszen a helyismereti irodalom — melynek nagyobbik részét a faluról szóló irodalom teszi ki — nem lebecsülendő eredményeinek számbavétele segítheti a nélkülönzhetetlen bibliográfiai tájékozódást, új források feltárását, a kutatási módszerek kritikai vizsgálatát s végül, de nem utolsó sorban a helytörténet akkori funkciójának a megismerését. Már pedig nem lehet vitás, hogy az, aki a már megtett út tapasztalatait tudhatja tarsolyában, biztosabban és gyorsabb léptekkel haladhat a cél felé.

*

A szocialista szövetkezesítéssel országunkban végképpen lezárult a mezőgazdaság és a parasztság mintegy évszázadot felölelő kapitalista történeti korszaka, s ez új fejezetet nyitott az erdélyi falu történetében is. A bejárt úttal ezentúl nagyrészt a történettudomány foglalkozik. Az említett korszak történetének feltárása természetesen nem most kezdődik, de az is nyilvánvaló, hogy a munkának még csak a legsürgősebbjét végeztük el. A mezőgazdaság és parasztság újkori történetének tervszerű kutatása és történeti ábrázolása a kapitalizmus korával foglalkozó szélesebb értelemben vett agrárhistóriára hárul. Ez a résztudomány historiográfiánk fiatal hajtása; fegyverzetét most köszörüli, előrelépését módszertani tapasztalatok hiánya mellett az is akadályozza, hogy e korszakban felhalmozott aktahegyek ellenére — forrás gondokkal küzd. Fokozottan érvényes mindez a fellendülőben lévő helytörténetírásra, mely bűvárlatait szívesen irányítja az agrárjellegű vidékre, illetőleg a parasztság fő települési formájára — a falura.

Az alábbiakban a helytörténet egyik ágával, a falutörténettel foglalkozunk. Rámutatva fejlődésének fontosabb állomásaira e tanulmány szeretné felhívni a figyelmet a nyomában keletkezett gazdag irodalomra.

*

Az 1848-al kezdődő és az első imperialista világháborúval záruló történeti korszaknak¹ agrártörténetileg Erdélyben a fő tartalma a mezőgazdaság és a parasztság kapitalista jellegű átalakulása². Ez a hatalmas történelmi folyamat az említett korszakban, mely politikailag az osztrák abszolútizmus és „liberalizmus“ (1849—1867), valamint a dualizmus (1867—1918) korát öleli fel, fő vonalaiban végbement. Ugyanakkor a jobbágyszabadítást követő, nagyjából két évtizednyi „átmeneti“ szakaszban a feudalizmus maradványainak sok látható és rejtett szála fúzi a falu gazdasági életét, társadalmát, a falukutúrát és a faluképet a múlthoz. Másrészt, bár a volt jobbágy szabad ura lett földjének, de gazdasága erősen összefonódik az osztatlan erdők és legelők, tagosítatlan határ és egyebek révén az általában gyorsabban kapitalizálódó földesúri gazdasággal. A parasztság (és a volt kismemesség is) igen nehezen találja helyét a kapitalizálódó környezetben, s a falu népének jó része a könyörületet nem ismerő versenyben kiszorul a „gazdarétegből“ s agrárproletárrá válik.

A XIX. század utolsó harmada Erdélyben a kapitalista fejlődés meggyorsulásának az időszaka. Viszonylag rövid idő alatt kiépül a vasúthálózat a modern hitelélet, előrehalad az urbanizáció s ezek hatására az eddigi zárt kis közösségek kapcsolata a kapitalista piaccal, a nagyobb közösségekkel megélnékült. A falut érő külső hatások megsokszorozódtak, s a régi életforma zárt világát erősen fellazították. A kapitalizmusnak a faluba való gyors behatolása gyorsította a gazdatípusok elkülönülését s a társadalmi differenciálódását. A falu politikai életében is ellentétes irányú tendenciák figyelhetők meg: megkezdődik a burzsoá pártok vetélkedése a parasztság megnyeréséért, ugyanakkor a fejlettebb vidékeken gyökeret ereszt az „agrárszocializmus“ is. A kapitalizmus szükségszerűen lét-

rehozta az agrárnépeség nagyfokú belső és külső vándormozgalmát. Ez már a gyorsan változó, a megindult falu, ahol Ady szerint „Nem voltak máskor ilyen nyugtalanok a lelkek“.

A folyamat korántsem volt együtemű, már csak azért sem, mert erősen különböző geográfiai tényezők befolyásolták. Nem voltak azonosak a fejlődés gazdasági feltételei sem. A Bánság, Arad, Bihar és Szatmár megyék jobb adottságú sík területei valamint Erdély kedvezőbb piaci lehetőségekkel rendelkező déli részei az agrárkapitalista fejlődés útjának egyenesebb szakaszán — és gyorsabb ütemben — haladtak, mint a volt bánsági román határőrvidék, a havasi jellegű Máramaros, az elzárt Mezőség vagy a sajátos arculatú Székelyföld. Mindez kihatott a falura, rányomta bélyegét, amelynek egységes fejlődését további táji adottságok akadályozták. Emellett a történelmi múlt, a 48 előtti eltérő jog- és agrárviszonyok felszámolásuk után is eleven tényezőkként hatottak a paraszt-ság polgárosulására; mások voltak a viszonyok és a fejlődés problémái is másként tevődtek fel az egykori úrbéres, illetve a szabad falvakban, a volt megyei területeken fekvőkben vagy a volt határőrvidékiekben. Bár a kapitalizmus általános fejlődéstörvényei feltartóztathatatlanul rombolták az egyes vidékek között a feudalizmusban emelkedett válaszfalakat, azokat csak fokozatosan tüntethették el, s így a nagyjából azonos arculatú tájak kialakulása — s csak ami a társadalmi viszonyokat illeti — hosszú folyamat eredménye lehetett. Közben új válaszfalak is keletkeztek a városmenti mezőgazdasági övezetek, a különböző ipari-kereskedelmi növénykultúrák termelésére, vagy éppen az állattartásra specializálódó vidékek között. Az erdélyi falu kutatása, az agrártörténet helyi jellegzeteségeinek a feltárása tehát nagyon is indokolt volt s az ma is³.

*

A helytörténet művelése általában akkor kezdődött, „amikor a kapitalizmus kialakulása felbomlasztotta a feudális társadalmat“⁴. Angliában a XVI—XVII. században már megyetörténeteket írtak, a XVIII. század végén pedig megjelent az önálló falutörténet is. Franciaországban és Németországban a községtörténet, mint önálló műfaj a XVIII. század végén született, s elterjedése a XIX. században következett be.

Erdélyben a helyismereti kutatás első lépéseit jóval a jobbágyszabadítás előtt tette meg. Az úttörőkhöz tartozó Benkő József például **Transylvania Specialis** című munkájában Erdély történetét helységek szerint tárgyalja⁵. Az előzményekről szólva idekiváncozik Szirmai Antal: **Szatmár vármegye fekvése története és polgári esmertetése** (Buda 1810), valamint Hodor Károly: **Doboka vármegye természeti és polgári esmertetése** (Kolozsvár 1837) című munkáknak a megemlítése is ugyancsak az előbbihez hasonló konstrukciójuk miatt.

E módszert a múlt század közepén többen követték: ekkor alakult önálló műfajjává a „honismeret“-i és „tájismeret“-i irodalom. A magyar nyelvű termésből kiemelkedett Kőváry László **Székelyföld leírása** (Kolozsvár 1842), kisbaconi Benkő Károly **Csik, Gyergyó és Kászon múltja,**

jelene (Kolozsvár 1853) című székleírásai. Ugyancsak az ő tollából származik **Marosszék ismertetése** (Kolozsvár 1868), melyet Orbán Balázs **Székelyföldje** követ (Pest 1868—1869). Itt említjük meg Vitos Dénes vállalkozását, akinek kiadványa **Csíkmegyei füzetek** címen a megye múltját és jelenét tárta fel meglehetősen alaposan. A székleírások anyagát a helytörténet mai kutatója jól hasznosíthatja, de a legújabb marxista alapvetésű irodalom mellett tekintetbe kell vennie az egykorú történetírók adta általános történelmi keretet is. Ilyen vonatkozásban kézenfekvő a haladó demokrata George Barițiu **Părți alese din istoria Transilvaniei II** (Sibiu 1890) című műve, mely éppen az általános viszonyok ismertetésével tűnik ki. Más munkáiban az agrárkérdés speciális erdélyi vetületeivel foglalkozik behatóbban.

A tulajdonképpeni szervezettebb helytörténeti kutatások vonalán jelentős előrehaladást jelentett Pesthy Frigyes 1872-es⁶ kezdeményezése, melyet Tagányi Károly 1894-es⁶ felfogása módosít és fejleszt tovább, hiszen tanulmányában a helytörténetet önálló tudománynak fogja fel, s feladatként a községek önálló történetének — egyelőre megyei keretekben való — megírását jelöli meg.

A fentiek szellemében a századfordulón több erdélyi megye történeti monográfiája is elkészült⁷. Sajnos, az újkori történettel kapcsolatos mondanivalójuk rendkívül szegényes — ha egyáltalán túllépik az újkor küszöbét. Az ugyanakkor készült több megyetörténet⁸ inkább reprezentatív céllal, mint tudományos szándékkal, de részenként ma is haszonnal forgathatók.

Az újkori agrárhistoria ezeknél jóval értékesebb irodalommal gazdagodott azzal, hogy a századfordulón akadémiai megbízatás alapján, nagyvonalakban előre megadott szempontok szerint, megkezdődött a megyei gazdasági monográfiák szerkesztése. 1900 és 1910 között például hat erdélyi megye közgazdasági monográfiája készült el⁹. Ezekben köz- és mezőgazdasági írók, mint T. Nagy Imre, Barabás Endre, Nyegre László és mások a „helyi viszonyok szemléletéből kiindulva“ arra vállalkoztak, hogy országos statisztikákból már ismert általános összefüggéseket a helyszíni tanulmányok alapján az illető terület sajátosságaihoz árnyalják.

A megyei közgazdasági monográfiák a megyék földrajzi és népességi állapotával, a földművelés helyzetével és jövedelmezőségével, a bányászattal és háziiparral, a munkásság számával és helyzetével foglalkoztak. Nyilvánvaló, hogy itt már nem pusztán megfigyeléseken alapuló leírásról van szó, hanem egy születő tudományos irodalomról. A szerzők némelyike nemcsak a kutatás módszerében hozott újat, hanem gyakorlati következtetések levonásában is a kor közgazdasági gondolkodásának a színvonalán állt. Többben kimutatták a kiscgazdák elavult technikájú és rendszerű gazdálkodásának anakronizmusát s szorgalmazták a mezőgazdasági struktúra átalakításának szükségességét. A mai olvasó legfőbb hiányérzete abból adódik, hogy e munkákban ritkán sikerült megaragadni egy-egy megye specifikumát, a felvázolt gazdasági, társadalmi és kulturális kép nem a helyi viszonyok beható elemzéséből bontakozik ki, hanem inkább általán-

nos problémák helyi illusztrálásaképpen jön létre ; ez a műfajnak kétségkívül meglévő gyengéiből, nevezetesen az ún. „megyei szempont“ túltengéséből ered.

Az előbbieknél szakszerűbb módszerekkel és egységesebb elvek alapján született meg a **Tanulmányok az Alföld gazdálkodási viszonyairól** című sorozat keretében Berger K. Lajos mezőgazdasági író szakavatott tollából Temes megye, valamint Marton Andortól Torontál megye mezőgazdasági monográfiája ; a szerzőknek az volt a céljuk, hogy a gazdasági rendszerek megreformálása érdekében „megismertessék a tényleges viszonyokat“¹⁰.

*

Az önálló faluirodalom fejlődési szakaszait nehéz pontosan évszámhoz kötni¹¹, de tény, hogy már az ötvenes években találkozunk néhány kísérlettel. A század végéig általános volt az empirikus megfigyelésen alapuló, leíró jellegű tényközlés kezdetleges módszere. A XIX. század utolsó évtizedében terjedt az eredményesebb falumonográfia, míg a XX. század elején jelentkezett a polgári faluszociográfia. Azonban a kronológiai határok, — a faluleírás és falumonográfia esetében a válaszfalak is —¹² meglehetősen elmosódtak, néha meg teljesen egybefolynak. A fejlődés különböző szakaszait jelző formák mögött elsősorban a polgári szemléletmód közös. Kitűnik a társadalmi haladás igénylése, egyeseknél pedig a kapitalizmus bírálata. De az általános szempontokon belül elméleti szempontból a változatok egész skáláját különböztethetjük meg a liberális, pozitivistá, agrárius — konzervatív és radikális irányzatok között.

Az eddigi számbavétel szerint ötven körül jár azoknak a faluleírásoknak a száma, amelyek Erdélyben román, magyar vagy német nyelven 1849-től az első világháborúig tartó korszakban megjelentek. Minden bizonnyal nem nagy merészség ennek a számnak a kétszeresét feltételeznünk, hiszen a vidéki sajtó és kalendáriumirodalom bibliográfiai feldolgozása még várat magára, holott részben éppen ezek voltak a műfaj életrekeltői ; több központi és vidéki lap a „hon- és népismeret“ művelését fő feladatai közé számította. Ám az eddig számbavett munkák alapján is bátran állíthatjuk, hogy ezek a korszak megismerésének nélkülözhetetlen forrásai, s nem egy közülük éppen szerzője révén az írásművészetnek is becses emléke. A mai olvasó számára ismeretlen nevek mellett, meglepően sokan szerepelnek a szerzők közt kiemelkedő történészek, néprajzkutatók, gazdasági szakemberek és közírók. Orbán Balázs¹³, Galgóczy Károly¹⁴, Ion Bianu¹⁵, Ion Rațiu¹⁶, Milleker Félix¹⁷, Kőváry László¹⁸, Jakab Elek¹⁹, Ion Lupaș²⁰, Johann Hintz²¹ tevékenysége és neve eléggé sokat mondó az erdélyi újkori históriában járatos olvasó előtt. Írásaik általában a korabeli lapokban jelentek meg. De nem egyszerűen tudományszerűsítésről van szó, hanem egy falu és vidék története aktuális problémái feltárásáról.

Az új műfajt kétségtelenül új társadalmi igény hívta életre. A jobb faluleírásokat már a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben szívesen fo-

gadta az újjáalakuló, szélesedő olvasóközönség. Az Orbán Balázs által is felhasznált Mezőbándról szóló faluleírást a **Kolozsvári Közlöny** 1857 március 12-iki számában a lapszerkesztő Berde Áron ezekkel a szavakkal vezette be: „Örömmel közöljük azt minden rövidítés vagy változtatás nélkül, s mint becses ismertetését egy község gazdasági, művelődési viszonyainak, ajánljuk mind az olvasó, mind pedig levelezőink figyelmébe“. Ha a szerzők oldaláról közelítjük meg a kérdést, a feudális szemléletmód maradványainak partomlását figyelhetjük meg, mert a régen anonim életét élő falvak problémáival jönnek a közvélemény elé, hogy a haladást szolgálják.

Lehetetlen nem látni mindebben a kapitalizmus egyesítő, a régi zárt kereteket feszítő törvényszerűség egyik megnyilvánulását. A fentieket megerősítik a hetvenes évek elején keletkezett leírások létrejöttének a körülményei is. Ezeket a materialista gondolkodó Mentovich Ferenc szerkesztette **Székely Közlöny**²², vagy az inkább szakjellegű **Erdélyi Gazda közli**²³, mert amint az utóbbi írja „önismereti célra különös fontossággal bírnak“. Világos tehát, hogy a polgárosulást nyomonkövető szakemberek és a közügyek iránt érzékeny értelmiségiek terebélyesítették ki e műfajt.

A faluleírások tartalma természetesen igen változatos. A történészeket inkább a múlt, a gazdaszokat a jelen foglalkoztatta, s ez jól tükröződik írásaikban. Ilyen értelemben lehet is különbséget tenni történeti és gazdasági jellegű leírások között. Mégis ritka eset, hogy a leírások a község külső képét, lakosságát, összetételét, a parasztság gazdálkodási problémáit, a birtokviszonyokat, a növénytermesztést, a társadalmi tagozódást, az életmódváltás problémáit, a szokásokat legalább futólagosan ne érintették volna. Így napjaink kutatója és az érdeklődő, ha megfelelő kritikai szempontokat érvényesít, forrásértéküket jól hasznosíthatja. És ez sem kevés.

A történészek, etnográfusok és gazdasági íróktól származó irodalmat szerencsésen egészítik ki az egykorú szépírók egyes, szociológiai elemekkel is átszőtt munkái. Benedek Elek önéletrajzi művében (**Édes Anyaföldem I—II.**), valamint a századfordulón keletkezett publicisztikai írásaiban²⁴ a patriárkális maradványok, valamint a térthódító kapitalista viszonyok ütközését ragadja meg. Írásai, amint méltatója, Balogh Edgár írja, a nép érdekeivel és vágyaival való azonosulás dokumentumai is²⁵. Petelei István **Mezőségi út** című írása néhány mezőségi falu társadalmi képletét mutatja be²⁶. Túl azon, hogy irodalomtörténeti értékű kordokumentum, a „ritkaság számba menő faluszociográfia egyik példája“. Ion Slavici-ot olvasva (**Lu-mea prin care am trecut**)²⁷ az aradmegyei tájakra vándorol képzeletünk, Ady pedig „Biharországnak“ a latifundiumok gyűrűjében sínylődő falvaiba vagy éppen a szelidebb szilágyságiakba vezet.

A fejlődés következő állomását a századfordulón gyökereteresztő falumonográfiák jelentik. Ha a faluleírás esetében beszélhetünk is intézmények részéről időnként kapott ösztönzésekről, a századfordulón már szervezett kutatásokról tehetünk említést. Részben ennek tulajdonítható a falumonográfiák nagy száma: eddig mintegy 120 község monográfiájáról

van tudomásunk. Ezek egyrésze fejlődéstanilag sokkal inkább kapcsolódik a már említett megyei gazdasági monográfiákhoz (legalábbis a magyar nyelven írottak), mint a régebbi faluleírásokhoz.

Az erdélyi magyar nyelvű faluirodalom fejlődésére ösztönzőleg hatott a hasonló román nyelvű mozgalom is.

A nagy hagyományokkal rendelkező s a két világháború között D. Gusti monografikus iskolája révén nemzetközi hírnevet szerzett román konkrét valóságkutatás kezdetei a múlt század közepéig nyúlnak vissza. E módszer történetének egyik kutatója S. Retegan²⁸ az első világháborúig tartó egyetlen szakaszban négy fejlődési fázist különböztet meg. Az elsőt a múlt század derekán tevékenykedő történészek és gazdasági írók általánosabb jellegű irodalmi hagyatéka, a másodikat, amely főként Ion Ionescu de la Brad nevéhez fűződik, a megyei mezőgazdasági monográfiák kidolgozása, a harmadikat pedig a falumonográfia irodalom kezdetei nyomjelnik. Az időbeli egymásutánosság nem jelent egyben elméleti és módszerbeli fejlődést. Ellenkezőleg: bár a falutörténet kezdeményezői között a neves filozófus és történész B. P. Haşdeu is szerepelt, az továbbra is nagyrészt a falusi értelmiség tevékenységi területe maradt s az empirikus megfigyelésen alapuló tényleírás színvonaláról nem tudott elmozdulni. A negyedik fázist 1905 után számítja, amikor is fejlettebb kutatói eljárások alapján értékesebb falumonográfiákat kezdtek írni. Ekkor főleg V. Gîdea tevékenysége emelkedett ki.

Az erdélyi román nyelvű falumonográfia-irodalom bölcsője Nagyszeben volt, ahol 1894-ben fiatal román értelmiségiek egy csoportja pályázatot írt ki Szeben megyei községmonográfiák elkészítésére. Ennek eredményeként 13 monográfia jött létre²⁹. A szerzők nagy többsége falusi tanító, néhányan közülük egyszersmind gazdasági lapok munkatársai. Ezeket először a **Foaia Poporului** című helyi lap közölte. Maga a kezdeményezés igen hasznosnak bizonyult, hiszen később a falumonográfia-írást más lapok is szorgalmazták (**Transilvania, Telegraful Român, Bistrița**). A nagyobb munkák különnyomatként is megjelentek. A monográfiák ismertetik a mezőgazdasági termelés feltételeit, a termelési rendszereket, beszámolnak az agrárviszonyokról, a házi és gyáriparról. Különösen gazdag a folklór-anyaguk, de számbaveszik az írásbeliség térhódításának a következményeit is³⁰. Jelentőségüket csak növeli, hogy a volt román határőrfalvak problémáit boncolgatják és így bizonyos támpontot nyújtanak arra nézve, hogy a volt „kiváltságos“ vidékek polgári jellegű átalakulása milyen sajtóságos kérdéseket vetett fel. A bánági vagy Arad megyei falumonográfiák tematikája sem sokban különbözik az előbbiektől³¹.

A magyar és német nyelvű falumonográfia-irodalom ebben az időben főként gazdasági szervezetek irányítása mellett fejlődött. A **Magyar Gazdák Szemléje**, a Gazdaszövetség közlönye 1899-ben ún. „parasztmonográfiák“ megírását kezdeményezte³², még pedig a Le Play módszerét ajánlva³³. Ezt megelőzően az **Erdélyi Gazda** is pályázatot írt ki hasonló művek elkészítésére (egy ilyen pályázatra készült Petelei már említett szociográfiája, de erős társadalomkritikai jellege miatt a nagybirtok érdekeit képviselő lap nem közölte). A felhívás nyomán Erdélyben is szép számmal

születtek falumonográfiák, amelyek a helytörténet mai kutatójának és az agrártörténésznek az érdeklődését annál inkább felkelthetik mivel a legkülönbözőbb típusú falvakról találhatnak bennük tudósítást. Szerepelnek telepes községek (Marton Andor : Glogovác ; Bodor Antal : Vadászerdő), régi alföldi falvak (Vásárhelyi László : Sikló ; Milleker Bódog : Nagyzsám története), mostoha természeti viszonyokkal küzködő székely havasalji falu (Bartalis Ágost : Csíkmenaság székelyei) s a mezővárossá fejlődött, de itt megrekedt település (Barabás Endre : Székelykeresztúr), valamint bányászközségek (Mihalik Sándor : Ferencfalva ; Lukács József : Vaskó). Mindezek bő anyagot kínálnak az összehasonlításra.

Kétségtelen, hogy a helyi adatok ekkora változatosságát, mint amely ezekben a monográfiákban halmozódott fel, máshol nehezen találná meg a kutató. Értékelésüknél azt sem szabad mellőznünk, hogy korukban a konkrét helyismeret szolgálatával bizonyos értelemben társadalmi funkciót tölthettek be. A jobban sikerült munkákban a változó falu képe körvonalazódik³⁴. Szó van bennük az agrárviszonyokról és a termelési erők fejlettségéről, a művelési rendszerekről és módokról, az agrárnépesség rétegződéséről, és a megélhetési viszonyokról, a viszonylagos túlnépese-
désről, az el- és kivándorlásról még pedig nem pusztán egymás mellé illesztve e problémákat, hanem belső összefüggéseikben láttatva. Tanul-
ságos ilyen értelemben a népi kultúra és civilizáció térhódítása viszonyá-
nak konkrét vizsgálata. Egyesek jelentős teret szenteltek a gazdatípusok
felvázolására, kutatták azok jövedelmeit, kiadásait s a kapott adatokat
megkísérelték a család megélhetési viszonyainak kérdésével összevetni.

Mindebből semmiképpen sem vonható le olyan következtetés, hogy
felhasználásuk alkalmával kritikátlanul járhatnánk el ; végeredményben
minden egyes falumonográfiát külön kell elbírálni. Annyi azonban álta-
lánosán elmondható, hogy a legtöbb szerző a polgári haladás híve, a pol-
gári viszonyok szentsége alapján áll, nem látja a földkérdés lényegét, a
földesúri nagybirtok nyomasztó súlyát, fejlődésgátló jellegét, szerepét a
paraszti nyomor kialakulásában, vándormozgalmainak előidézésében s el-
hanyagolja a paraszti osztályharc vizsgálatát. Történeti részeikben sok
általánosságot s viszonylag kevés helyi adatot tartalmaznak. (Kivételt ké-
peznek a tulajdonképpeni falutörténetek)³⁵. Többben részben felfogásbeli
okokból, részben a kutatói módszer gyengéiből eredően nehezen birkóztak
meg azzal a feladattal, amelyet az erdélyi falu belső társadalmi differen-
ciáltsága jelentett. Mert bármennyire is lemaradt az 1848 utáni erdélyi
falu polgári jellegű átalakulása pl. a nyugateurópai falvaktól, régtől nem
volt egységes sem gazdasági sem társadalmi tekintetben. Ez a hiányos-
ság kétségkívül csökkenti az adatok tudományos értékét és felhasznál-
hatóságát.

*

A faluirodalom fejlődésének külön szakasza kezdődött a polgári szo-
ciológia kialakulásával. Természetesen ennek a módszere nem a hagyomá-
nyos történeti, de ettől még nem kisebb az értéke az utókorra hagyott,
s a kapitalizmus korának helytörténeti kutatása szempontjából annyira

fontos szociográfiai „adattáraknak“. Franciarszámban Le Play közgazdász monografikus módszere, Amerikában W. I. Thomas³⁶ kezdeményezte „falulélektani“ kutatások tettek szert bizonyos népszerűsége. Szándékosan említettük e két nevet — bár a nyugati országokban korántsem ők voltak a faluszociográfia legkiemelkedőbb képviselői — mivel a hazai falukutatás kezdeteire nagy hatást gyakoroltak. De nyomban le szeretnénk szögezni, hogy Erdélyben ennek a mozgalomnak nem volt a Le Play-féle „társadalmi béké“-hez hasonló ideológiai alapja.

Az erdélyi polgári faluszociográfia és a tudományos falukutatás egyszerre született meg. A faluszociográfia fejlődéstörténetileg ismét nem a falumonográfiából alakult — bár merített abból is — hanem a szociológia tudományának egyik hajtásaként jött létre.

A szociológia erdélyi előzményeinek kutatását is részlettanulmányok hiánya nehezíti. Az úttörés a **Huszdik Század** című társadalomtudományi folyóirat köré tömörülő radikális értelmiség köréből indult ki. Ez az értelmiségi csoport fedte fel — Adyval egyidőben — a szocialista mozgalom elméletileg gyermek, de konkrét kritikája mellett a feudális eredetű nagybirtok és nagybirtokosság, s ideológiájának az agrárizmusnak és a hozzá kapcsolódó dzsentri-közigazgatásnak haladásellenes szerepét. S bár, amint a magyarországi polgári szociológia egyik kezdeményezője és vezéregyénisége Jászi Oszkár írta: „... a kitűzött célnál világosabb volt az elmentét“, amely őket a „régvi világtól“ elválasztotta, lényegében haladó célok érdekében bontottak zászlót.

Az első évek tapogatózásai után, amikor a szociológia művelői elsősorban elméleti problémák tisztázására összpontosítottak, 1906-tól kezdve, hogy a szociológia „tudományának adnának anyaggyűjtést“, s hogy hozzájáruljanak a politikai változások előkészítéséhez³⁷, szociográfiai felvételeket készítettek. Többek között 1906-ban Vass Béla ír szociográfiai jellegű tanulmányt a volt román határőrvidékekről, majd külön Orsováról³⁸. Bosnyák Béla a nagybárodi (Bihar megye) parasztság helyzetét tanulmányozta³⁹. A faluszociográfia úttörője azonban Braun Róbert volt, akit méltatója Turnowszky Sándor szerint eredetisége s eredményes kutatási módszere emelt ebben a műfajban kortársai fölé⁴⁰.

Braun Róbert falukutató tevékenységének genézisét két körülmény találkozása határozta meg: először az, hogy magáévá tette Henry George⁴¹ amerikai közgazdász földkérdésben vallott eredeti elméletét (a „georgizmus“ Braun világnézetének egyik elméleti forrása volt), másodsor pedig az, hogy tanári tevékenysége idején a Temes megyei Lippán és környékén nagyszerű alkalma nyílt ennek az elméletnek a gyakorlatban való tanulmányozására. Henry George **Progres and Poverty** (1879) című főművében a társadalmi bajok megoldása érdekében a föld magántulajdonának a felszámolását, a kapitalista társadalmon belüli államosítását, a földjáradéknak egyetlen földadóként („single tax“) az állam javára való elvonását hirdette. Erről az elméletéről írta Marx 1881-ben Sorgehoz intézett levelében, hogy: „Az egész tehát csak szocialista csomagolásban feltálat kísérlet arra, hogy megmentsek a kapitalista uralmat, s valójában az addiginél szélesebb alapon újra megalapozzák... Másrészt George köny-

vének, akárcsak annak a feltűnésnek, amelyet nálatok keltett, az a jelentősége, hogy az első, jóllehet balsikerű, kísérlet az ortodox politikai gazdaságtantól való megszabadulásra⁴².

Braun Róbert az említett területeken megtalálta a földtulajdon majdnem minden jelentősebb formáját a magántulajdontól (természetesen ez volt a fő forma) az állami, községi, közösségi, egyházi és házközösségi⁴³ formáig. „Aki a földkérdést elfogulatlanul nézi, látnia kell, hogy ép úgy, mint a földközösség elavult formája a tulajdonnak, elavult forma a magántulajdon is⁴⁴ — írja egyik tanulmányában. De a tagadást nem követi forradalmi igenlés a földtulajdon szocialista formája felé, hanem a községi, közösségi és állami földtulajdonnak a konzerválása mellett tör lándzsát. A „georgizmustól“ nem tudott és nem is akart megszabadulni. Ellenzője volt mindenfajta parcellázásnak, a földreformnak, mivel az a magántulajdont erősítené. Ez az álláspont hatással volt a szociáldemokrata párt vezetőségének agrárprogramjára is. Meg kell azonban állapítanunk, hogy Braun jól látta, hogy a bánási „határőrvidéki házközösségek, a mi közlegelőink, az orosz „mir“ csak kevés helyen alkalmazkodott a modern termeléshez⁴⁵. Braun álláspontját az is befolyásolta, hogy — amint maga mondja — a közösségi földek felosztásának társadalmi szempontból igen súlyos következményei voltak, amennyiben a teljesen kiszolgáltatott agrárproletáriátus számának hirtelen felduzzadását idézték elő.

De Braun Róbertet nem az elmélet, hanem a gyakorlat embereként tartja számon a társadalomtudomány. Mégis rá kell mutatnunk, hogy Braun megpróbált kialakítani egy önálló szociológiai felfogást, amely mintegy vezérfonalként szolgált szociográfiai felvételeinél. Mindenekelőtt: a falu egészét, annak társadalmát, gazdaságát, közigazgatását, hagyományait, s mindenekelőtt fejlődési tendenciáit kutatta. A tipikust kereste, s nem a kuriózumok gyűjtésére összpontosított. Ebből következett az, hogy szociográfiai munkásságának a helyét nagy gonddal jelölte ki. Általánosabb szempontjait így foglalta össze: „E kérdőív célja nem etnográfiai kuriózumok gyűjtése és nem is a múlt maradványait akarja egybeállítani, hanem a jelent kutatja és minél gyakrabban fordul elő valamely jelenség, annal fontosabbnak tartja. Nem indulhatott ki tehát olyanféle romantikus föltevésből, hogy az igazi magyar csak a hortobágyi csikós és hogy az igazi román paraszt csak Szelistyén tanulmányozható. Ellenkezőleg, mindkettő csak kuriózum lehet, mert hisz a csikósok már kevesen vannak, Szelistyéhez hasonló virágzó román falvak pedig, sajnos, alig vannak^{45a}. Elveihez hű maradt egész szociográfiai tevékenysége folyamán.

Első nagy „társadalomrajzában“ a temesmegyei Lippa és az olaszországi Sansepolcro viszonyait teszi összehasonlító vizsgálódásai tárgyává. Másik munkája az aradmegyei román kisközség Maroscsicsér (Cicir) szociográfiai felvételét tartalmazza meglehetősen nyers formában s abban a faluszociográfiának egy másik, W. I. Thomas amerikai pszichológus által kezdeményezett irányzatát próbálja alkalmazni.

Kutatási módszere, amely Gáll Ernő megállapítása szerint sok rokonvonalat mutatott a D. Gusti professzor iskolájának módszerével⁴⁶, a maga

korában feltétlenül úttörőnek számított. Braun a társadalmi valóság közvetlen módszerrel való kutatásának a híve, de a megfigyelés empirikus módszerével gyűjtött adatait szívesen egészítette ki statisztikák és monográfiák tanulmányozása által. Mai tudásunk szerint ő alkalmazta elsőként Erdélyben a kérdőíves kutatási módszert. A *Falu lélektana* című s Maroscsicsér adatait tartalmazó felvételében így fogalmazta meg módszerének vezérfonalát: „A kérdések összeállításánál e szempontok voltak irányadók:

1. Egy kérdés se legyen általánosságban mozgó, hanem lehetőleg konkrét, lehetőség szerint zárjon ki minden szubjektív elemet; ne véleményt kérdezzen (t. i. a gyűjtő véleményét), hanem tényeket“.

Munkamódszeréhez tartozott — s ez sikeres tevékenységének titka —, hogy mindig és mindenhol a közvetlen érintkezést kereste a tanulmányozott társadalmi csoporttal és sikerült megnyernie a társadalmi ranglétra legalsó fokára taszított parasztság bizalmát is. „A román paraszt közlékeny természetű — írja — és általában szereti a társaságot. Így hát gyakran bejöttek szobámba és nem ritkán többet kérdeztek tőlem, mint én tőlük“⁴⁷. Nem csoda, ha észlelései életszerűeknek tűnnek.

Lippán is, de még inkább Maroscsicséren, nem a gazdasági struktúrát hanem a népet, a falu társadalmát, illetve a paraszti cselekvés rugóit kereste. Ezáltal olyan adatokkal gazdagította az erdélyi parasztságról szóló irodalmat, melynek máshol hiában keressük párjait. Szembenéz a valósággal; a románok, németek, magyarok és zsidók által lakott Lippán fáradhatatlanul kutatja a — foglalkozás és társadalmi helyzet szerint is megoszlott — közösségek együttélésének iratlan törvényeit. Ebben az egyetlen marosmenti nagyközségben „...összesen kilenc társadalom van, melynek tagjai csak kivételesen érintkeznek egymással“⁴⁸, állapítja meg. Felfogásának modernségét éppen napjaink szociológiája igazolja a legjobban, amikor a kis társadalmi csoportok jelentőségét hangsúlyozza.

Nem feledkezve meg az 1935-ben Maroscsicséren végzett újabb felvételéről sem, megállapíthatjuk, hogy faluszociográfiai szerencsésen egészítik ki a faluról szóló dokumentációs irodalmat, melynek értékét az is növeli, hogy adatait a legautentikusabb forrásból, magából a faluból meríti és pedig annak minden társadalmi rétegéből. Közlési módszere is korszerű, stílusa választékos. Konkluziói azonban magukon viselik a polgári szemléletmód korlátait.

*

A fentiek mellett természetesen a fauirodalom kiegészül sok más jellegű írásokkal. Ez alkalommal csak utalunk arra, hogy a sajtóban a XIX. század második felében végleg polgárjogot nyert a vidéki levelezés rendszere, mely több elzárta vidék egy-egy aktuális problémáját vetette fel, akárcsak a századfordulón sokasodó riportok. A viszonylag gyorsan fejlődő néprajzi kutatások nyomában keletkezett irodalomban a falu népének szokásait, az élet megszokott rendjét leljük fel⁴⁹. Orvostársaságok ösztönzésére kezdetét vette a falu egészségügyi és táplálkozási viszonyainak monografikus feldolgoása. Ebben a műfajban kiemelkedőt nyújtott

Keményffi Katinka **A Kibéd-vidéki székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre** című „összociográfiája“, mely 1900-ban jelent meg az *Egészség* című folyóiratban. Módszere eredeti, amennyiben anyagát a gyermekek rendszeres kikérdezésével gyűjtötte össze. Bár a munka riportszerű tényleírásokra korlátozódik, erős kritikai szempont hatja át s olyan kordokumentum, amely a sokat dicsőített századfordulós kapitalizmust állítja a vádlottak padjára: egy vidék tömegnyomorát ismerteti⁵⁰. Végül nem feledkezhetünk meg a nagyszámban keletkezett egyháztörténetekről sem, amelyeknek írói elsősorban a falu múltjára vonatkozó adatok összegyűjtésével szereztek maguknak érdemeket. Helytörténeti adatgyűjtéseikkel sok mindenben lehetnek a mai kutatók segítségére a korszak archeológiai és nyelvészeti munkái is.

*

Megállapíthatjuk tehát, hogy az általunk faluirodalomnak nevezett írások műfajilag rendkívül széles skálán helyezkednek el. Ennek ellenére tematikailag szorosan összefonódnak, hiszen mindenik írás a régi parasztvilág, az átalakuló falu egészére, vagy egy-egy részproblémájára villant fényt. Ezek az írások az erdélyi falvak küzdelmes múltjába visznek, melyből nehéz út vezetett a maihoz, falvaink gyökeres átalakulásához. Kritikai felhasználásuk, bő adattáruk értékesítése a mai helytörténetírást segíti, amely a maga rendjén az önismeret egyik forrásaként a reális történelmi tudat kialakításához is hozzájárulhat.

IN LEGĂTURĂ CU LITERATURA RURALĂ DIN TRANSILVANIA
ÎN A DOUA JUMĂTATE A SEC. XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL
SEC. XX-LEA

(Rezumat)

Cu toate că geneza istoriei locale din Transilvania se datează la sfârșitul secolului al XVIII-lea, totuși ea a căpătat o dezvoltare mai amplă doar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. În cadrul istoriei locale un loc important o avea cercetarea localităților rurale și a populației lor, făcînd ca literatura despre sate să cunoască o dezvoltare relativ însemnată.

Această literatură se compune din diverse scrieri ca gen, ele fiind legate însă printr-o tematică comună sau, în orice caz, foarte apropiată. Forma cea mai răspîdită a acestei literaturi o reprezentau așa-zisele descrieri de sate și monografiile sătești. Deși sîntem încă departe de a fi parcurs imensa cantitate a presei transilvănene scrise în limbile română, maghiară și germană în coloanele căreia au fost publicate aceste lucrări, totuși am putut descoperi aproximativ 50 de descrieri de sate și peste 120 de monografiile sătești. Ca metode, cele mai multe din ele nu depășesc metoda empirică și descriptivă. Autorii acestora se recrutau în cele mai

multe cazuri din rîndurile intelectualității sătești. Totuși între autorii monografiilor sătești întîlnim nume cunoscute în istoriografia din Transilvania în perioada menționată. Amintim pe Ion Bianu, Ion Rațiu, Szilágyi Sándor, Kóváry László, Ion Lupaș, Johann Hintz. Monografiile economice și istorice au o valoare deosebită, datorită bogăției de date de care dispun, acestea putînd fi folosite de istorici, etnografi, economiști și cercetători din alte domenii. Totodată ele arată drumul dezvoltării cercetării concrete a realităților sociale din Transilvania.

O treaptă mai dezvoltată a literaturii rurale din Transilvania o reprezintă sociografiile rurale care au început să fie practicate în preajma primului război mondial. Un loc de cinste între inițiatorii științei sociologice îl ocupă Braun Robert, care a întocmit în anul 1908, respectiv 1913, două lucrări sociografice valoroase, una despre Lipova, iar cea de-a doua închinată localității Cicir de lângă Arad. Desigur, literatura despre sate mai cuprinde o serie de alte scrieri cum sînt cele ale scriitorilor vremii. Amintim pe Ion Slavici (Lumea prin care am trecut), Benedek Elek (publicistica lui este legată direct de problema agrar-țărănească) și alții. De asemenea, nu trebuie uitat că etnografia, istoria agrară și lingvistica au contribuit în măsură mai mică sau mai mare la îmbogățirea acestei literaturi.

Cercetarea drumului parcurs de literatura rurală capătă o actualitate prin avîntul care a luat-o cercetarea istoriei locale. Vechea literatură, atît de diversă ca gen și conținut, oferă pentru istoricii locali date deosebit de prețioase în strădania lor de a reda tabloul complex, viu, de odinioară al satelor.

IN ZUSAMMENHANG MIT DER RURALEN LITERATUR IN SIEBENBÜRGEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS UND ANFANG DES 20. JH.

Obwohl die Entstehung der Lokalgeschichte in Siebenbürgen von Ende des 18. Jh. datiert wird, könnte er eine grösstere Entwicklung erst in der zweiten Hälfte des 19. Jh. Im Rahmen der Lokalgeschichte nahm die Forschung der ruralen Ortschaften einen wichtigen Platz ein und somit entwickelte sich die Literatur über die Dörfer relativ bedeutend.

Diese Literatur setzt sich aus verschiedenen Schriften als Gattung zusammen, die aber durch eine gleiche, oder jedenfalls einander sehr nahe stehende Thematik verbunden sind. Die verbreiteste Form dieser Literatur ist durch die sogenannten Dorfbeschreibungen oder Dorfmonographien vertreten. Trotzdem wir noch davon weit stehen, die ungeheure Menge der Siebenbürgen Presse, die rumänischer, ungarischer und deutscher Sprache geschrieben wurden, durchgeschaut zu haben, haben wir dennoch an die 50 Dorfbeschreibungen und über 120 Dorfmonographien entdecken können. Als Methoden überschreiten die meisten von ihnen die empirische und beschreibende Methode nicht. Die Verfasser dieser Arbeiten stammen in den meisten Fällen aus den Reihen der Dorfintelligenz. Wir treffen

dennoch unter den Verfassern der Dorfmonographien Namen, die in siebenbürgischen Historiographie in der genannten Periode, bekannt sind. Wir erwähnen Ion Bianu, Ion Rațiu, Szilágyi Sándor, Kőváry László, Ion Lupăș, Jakab Elek, Johann Hintz. Die ökonomischen und historischen Monographien haben einen besonderen Wert, da sie sehr reich an Daten sind, die sowohl von Historikern, Etnographen, Ökonomen und Forscher von anderen Gebieten verwendet werden können. Zu gleicher Zeit zeigen sie den Entwicklungsweg der konkreten Forschung der sozialen Wirklichkeit in Siebenbürgen.

Eine fortgeschrittenen Stufe der ruralen Literatur stellen die ruralen Sociographien dar, die kurz vor dem erste Weltkrieg entsanden sind. Einen Ehrenplatz unter der Begründern der soziologischen Wiswissenschaft nimmt Robert Braun ein, der im Jahre 1908. bzw. 1913 zwei wertvolle soziologische Arbeiten verfolgt hat, eine über Lipova und die zweite über Cicir aus der Nähe von Arad. Gewiss enthält die Literatur über die Dörfer noch eine Reihe anderer Schriften, wie die der Schriftsteller jener Zeit wir erwähnen Ion Slavici (*Lumea prin care am trecut — Die Welt durch die ich zog*), Benedek Elek (seine Publizistik ist direkt an das agrar-bauerliche Problem gebunden) u.a. Es darf ebenfalls nicht vergessen werden, dass die Etnographie, die Agrargeschichte und die Sprachkunde auch mehr oder weniger zur Bereicherung dieser Literatur beigetragen haben.

Die Forschung des weges, den die rurale Literatur durchlief bekommt Aktualität durch den Aufschwung der Lokalgeschichtsforschung.

Die alte Literatur, als Gattung und Inhalt so verschieden, bietet den Lokalhistorikern besonders wertvolle Daten in ihrer Bemühung ein komplexes, lebendiges ehemaliges Bild der Dörfer widerzugeben.

JEGYZETEK

1. Az 1849—1918-as történeti korszak általános viszonyait illetően: *Istoria României* IV. köt. București 1964, 398—440 és 643—683; GEORGE BARIȚIU, *Din istoria Transilvaniei ...* II. köt. Sibiu 1890; ÜRMOSSY LAJOS, *Tizenhét év Erdély történetéből*. Kolozsvár 1894.
2. A mezőgazdasági viszonyok, valamint a parasztkérdéshez; *Die Agrarfrage in der österreichisch-ungarischen Monarchie 1900—1918*. Bukarest 1965; KOVÁCS JÓZSEF, *Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról*. Bukarest 1958; EGYED ÁKOS—VAJDA LAJOS—CICALĂ ION, *Munkás- és parasztmozgalmak Erdélyben. 1905—1907*. Bukarest 1962.
3. A helytörténetnek hosszú múltja van, de elméleti és módszertani megalapozásával máig is adós a historiográfia annyira, hogy a kutatás tárgyának és területi alapegységének kérdése körül is vita folyik. Egyesek, például H. P. R. Finberg, a leicesteri egyetem angol helytörténeti tanszékének a vezetője a tanyát, a falut vagy a várost jelöli meg olyan helyi közösségnek, mely témája lehet a helytörténetnek. Lényegében véve ugyanezt vallják a német „Ortsgeschichte“ hívei is. Mások bővítik a kört. W. G. Hoskins neves angol helytörténész szerint a tanya, falu, város mellett a helytörténet tárgya lehet egy grófság, de akár egy utca is. Az utóbbi időben, különösen az 1963-as olomuci első nemzetközi helytörténeti konferencia tisztázásai nyomán a szocialista országok történészeinek többsége, ahogy Imreh

István látja, elfogadja a szűkebb vagy tágabb értelemben vett „hely” fogalmát, s a földrajzi hely és szociológiai közösség együttesét, a „területi közösséget” tartja a kutatás legalkalmasabb kategóriájának. De a területi közösségek jellege, belső struktúrája szüntelen változik s ezt nem hagyhatja figyelmen kívül a kutatás. Innen van az, hogy azok, akik a kapitalizmus fejlődésének a kis helyi közösségekre gyakorolt hatását vizsgálják, e korszakra vonatkozóan megkérdőjelezzik a helytörténet célszerűségét. L. M. Munby, a cambridgei szabadegyetem marxista szemléletű előadója a fentiekkel ugyan nem ért egyet, de felhívja a figyelmet, hogy a helyi és országos történelem „kapcsolata alapján változik meg, amikor valaki azt a történelmi kort kezdi tanulmányozni, amelyben pl. a vasútvonalak megépültek”. (Századok, 1966 6. sz.)

4. Az európai helytörténetírással kapcsolatban: W. G. HOSKINS: *Local History in England* (A helytörténet Angliában). Longmans 1959; L. M. MUNBY, *Az angol helytörténet amatőr művelői*. Századok 1966 6. sz.; S. RETEGAN: *Cercetarea directă a realității economico-sociale. Probleme economice* 1958 2. sz.; IMREH ISTVÁN, *Múltismeret és helytörténet*. Korunk 1969 4. sz.
5. BENKŐ SAMU, *Középpajzától Európáig. A történetíró és Linné követő Benkő József*. Korunk 1968. 8. sz.
6. A vármegyei történeti monográfiák tervrajza. Századok 1872. 412. l.; Vélemény a megyei monográfiák tervrajza ügyében. Századok 1894. 364.
7. Alsó-Fehér vármegye monográfiája I—III. köt. Nagyenyed 1896—1901; JANCSÓ BENEDEK (szerk.), *Arad vármegye és Arad sz. k. város monográfiája*. I—IV. köt. Arad 1893—1913; TAGÁNYI KÁROLY (szerk.), *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. I—VII. köt. Dés 1900—1905; PETRI MÓR, *Szilágyszék vármegye monográfiája*. I—VI. köt. Zilah 1901—1904.
8. BOROVSZKY SAMU (szerk.), *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Bp. 1901; *Szatmár megye*. Bp. 1907; *Temes vármegye és Temesvár sz. kir. város monográfiája*. Bp. 1914; GAÁL JENŐ, *Arad vármegye gazdasági leírása*. Arad 1897; PÓTSA JÓZSEF (szerk.), *Háromszék vármegye*. Sepsiszentgyörgy 1899.
9. NYEGRE LÁSZLÓ, *Máramaros megye*. Bp. 1900; T. NAGY IMRE, *Csík megye*. Bp. 1902; TÉGLÁS GÁBOR, *Hunyad megye*. Bp. 1903; JESZENSZKY IGNÁC, *Torontál megye*. Bp. 1903; BARABÁS ENDRE, *Udvarhely megye*. Bp. 1904; *Maros-Torda megye és Marosvásárhely*. Bp. 1907; *Kolozs megye és Kolozsvár*. Bp. 1910. Eredetileg a közigazgatási monográfiák a *Közigazgatási Szemlében* jelentek meg.
10. BERGER K. LAJOS, *Temes vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszerei*. Bp. 1907; MARTON ANDOR, *Torontál megye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszerei*. Bp. 1907.
11. Az 1848 utáni erdélyi helytörténeti irodalom igen szegényes s ami van az sincsen számbavéve. A tájékozódást segítő: *Enciclopedia Română*. Sibiu 1898—1904; NICULESCU, VARONE, *Monografiile orașelor, comunelor și mănăstirilor din România întregită*. 1855—1938. București 1939; CAIUS, JIGA, *Contribuțiuni la bibliografia satului românesc*. Făgăraș 1945; I. TÓTH ZOLTÁN, *Magyar történeti bibliografia*. 1825—1867. I—III. Bp. 1950, valamint BODOR ANTAL, *Magyarország helyismereti könyvészete*. 1527—1940. Bp. 1940.
12. Mindenekelőtt felmerül néhány terminológiai probléma. Az egykori irodalom megyei monográfiák mellett város-, illetve falumonográfiákról beszél, néha meg faluleírást emleget. Úgy véljük, hogy az igényesebb falumonográfia elnevezést — függetlenül az akkor használttól — csak abban az esetben vehetjük át, ha olyan munkákról van szó, melyek a tudományosság akkori szintjén a monografikus igényt annyira-mennyire kielégítik. A néhány oldalas, kezdetlegesebb, empirikus munkákat helyénvalóbb faluleírásoknak nevezni. A megkülönböztetést ilyen értelemben használjuk.
13. ORBÁN BALÁZS, *Torockó és völgyének ismertetése régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból*. Kny. Pest 1871.
14. GALGÓCZY KÁROLY, *Mezőpanit*. Erdélyi Gazda 1871.
15. BIANU, ION, *Amintiri din Blaj acum 38 de ani*. Familia 1904.

16. RAȚIU, ION, **Blajul**. Braşov 1911.
17. MILLEKER FÉLIX, **Dézsánfalva története**. 1794—1908. Versec 1903.
18. KÖVÁRY LÁSZLÓ, **Egeres**. **Kolozsvári Közlöny** 1858. 32. sz.
19. JAKAB ELEK, **Agyagfalva és az agyagfalviak**. **Vasárnapi Újság**. 1867. 44—46 sz.
20. LUPAŞ, ION, **Citeva pagini din trecutul comunei Selişte**. **Familia** 1903.
21. HINTZ, JOHANN, **Neustadt, das Musterdorf**. É.h.n.
22. FARKAS KÁROLY, **Magyarós**. **Székely Közlöny**. 1867. 12. sz.; BALOGH SÁNDOR, **Mája**. 1867. 8. sz.; HUNYADI IMRE, **Zsejk**. 1867. 38. sz.
23. TELEKI DOMOKOS, **Nagyernye**. **Erdélyi Gazda** 1871. 22. sz.; FORNOS ELEK, **Nyárad-Gálfalva**. 1871. 22. sz.
24. BENEDE KELEK, **Halljátok, emberek?** Bukarest 1957. Szerkesztette és az előszót írta Balogh Edgár.
25. I.m. 64. l.
26. PETELEI ISTVÁN, **Lobbanás az álkonyatban**. Bp. 1955 11. l. Szerkesztette és az előszót írta Bisztray Gyula.
27. SLAVICI, ION, **Amintiri**. **Bucureşti** 1967. Szerkesztette és az előszót írta Sanda, George.
28. RETEGAN, S., I.m.
29. CORDOŞ, N.—KOVÁCS, I., **Preocupări ale literaturii agrare româneşti din a doua jumătate a sec. al XIX-lea**. **Acta Musei Napocensis** 1966.
30. SIMU, ROMUL, **Monografia comunei Orlat**. Sibiu 1895.
31. VANCU, PETRU, **Monografia comunei Mădărat**. Arad 1905.
32. **Magyar Gazdák Szemléje** 1899. 501. l.
33. LE PLAY (Pierre Guillaume), FRÉDÉRIC — 1806—1882 — francia közgazdász. Monografikus módszerű kutatásainak tárgyává a családot tette. Adatgyűjtési módszere lépést jelentett előre, de konzervatív szemlélete miatt következtetései már akkor túlhaladottak voltak.
34. A fentiek mellett megemlítjük: VÁSÁRHELYI LÁSZLÓ, **Sikló aradmegyei község monográfiája**. Arad 1906; MUNTEANU, IOACHIM, **Monografia economică-culturală a comunei Gurariului**. Sibiu 1896; OTROBÁN NÁNDOR, **Előpatak és vidéke**. Bp. 1875; SZMIDA LUDWIG, **Vergangenheit und Gegenwart der Grosngemeinde Delta in Temeser Komitat**. Temesvár 1881; SZILVÁSSY JÁNOS, **Borszék monográfiája**, Gyergyóditró 1894.
35. Mint a fentiekből is kiderült, a monográfiák és faluleírások főképpen a kapitalizmus kori falu történetével és jelenével foglalkoznak. A tulajdonképpeni falutörténetet csak kevesen művelték. Megemlítjük: BERDE BÉLA, **A kolozsmegyei Szucsák község története**. Bp. 1914; KÁDÁR JÓZSEF, **Szék város-nagyközség története**. Dés 1904; PÁLFFY ALBERT, **Etéd község története**. Etéd 1903.
36. THOMAS, W. I. — 1863—1947 — amerikai szociológus, az ún. chicagói iskola egyik kiemelkedő egyénisége. 1912-ben kérdőívet állított össze, hogy az európai parasztság pszichológiájáról adatokat gyűjthessen tekintettel az Amerikába tartó állandósult kivándorlásra.
37. JÁSZI OSZKÁR, előszó VASS BÉLA, **A végekről c. szociográfiájához**. **Huszedik Század** 1906. 208. l.
38. VASS BÉLA, I.m.; Orsova. **Huszedik század** 1906.
39. BOSNYÁK BÉLA, **A nagybárodí paraszt és munkatársai**. **Huszedik Század** 1912.
40. Braun Róbert munkásságával kapcsolatban: TURNOWSZKY SÁNDOR, **Braun Róbert, a magyar szociográfia úttörője**. **Korunk** 1957 2—3. sz.
41. George, Henry — 1839—1897 — amerikai közgazdász. Egy időben Amerikában, sőt Európában is nagy népszerűségnek örvendett.
42. MARX—ENGELS, **Válogatott levelek**. Bp. 1950 408—409. l.

43. A házközösségi intézmény különösen a délszláv területeken volt elterjedve. A házközösség teljesen magábaolvastotta a közösséget alkotók vagyonát, ezek mint külön magánjogi személyek nem is szerepeltek. A Bánságban Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék azon részein volt nagy jelentősége, amelyek a határőrezredekhez tartoztak. 1875-ben kormányrendelet szüntette meg.
44. **Huszedik század** 1907. 594. l.
45. Uo.
- 45a. Uo. 1913. 547. l.
46. GÁLL ERNŐ, **Társadalomtudomány és önismeret. Korunk**, 1969. 6. sz.
47. **Huszedik század** 1913. 547. l.
48. Uo. 1908. 328. l.
49. Néprajzi jellegű, írásokat a központi és vidéki sajtó állandóan közölt. Az **Erdély** című honismertető lap pedig elsősorban éppen etnográfiai tárgyú írásokat adott közre.
50. Itt elsősorban KEMÉNYFFI KATINKA, **A Kibéd-környéki székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre** című írását említjük meg. **L. Egészség** 1900.

